

Леся Дідух,
Ірина Костюк,
Юрій Бут

ПЛІНФИ З КНЯЗІВСЬКИМ ЗНАКОМ З ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У ЗІБРАННІ НМІУ

У 2014 р. були відреставровані дві плінфи Х ст. з рельєфним зображенням князівського знаку Володимира Святославовича (980–1015) із зібрання НМІУ. Проведення постреставраційних досліджень змусило нас звернутись до історії вивчення цих пам'яток.

Обидві плінфи були знайдені у 1907–1908 рр. під час розкопок В. Хвойки на Старокиївській горі у садибі М. Петровського. Перша з плінф (в–4553/111) була виявлена у 1907 р. біля північної стінки кам'яного фундаменту будівлі кінця Х ст., яку В. Хвойка вважав рештками князівського палацу часів Ольги і Володимира [20, 68]. Йдеться про т. зв. «східний палац», розташований неподалік апсид Десятинної церкви. Плінфа зберіглася у вигляді фрагменту завширшки 16,5 x 15,5 см і товщиною 2,7 см. Вона належить до асортименту вузької цегли – плінфи-половинки. Збереглися частково три торця з прямими краями. На постилістій частині фрагментований відбиток рельєфного знаку, в загальних рисах схожий на геральдичний знак тризуба на монетах Володимира Святославича (рис. 1,1) [21, 111, № 44]. Відмінністю є те, що центральний зубець має вигляд каплеподібного овалу із витягнутою і загостреною вершиною, нижня частина заокруглена. Клеймо розміщене по центру виробу, лінії бічних зубців паралельні краям плінфи, контури знаку нерівні. Формовка виробу добра, глина обпалена до червоного кольору, є сліди вапняково-цементного розчину. Поверхня виробу має вибоїни.

Друга плінфа-половинка (в–4932) має наступні розміри: ширина 14 см, довжина 31 см, товщина 2,5–2,7 см (рис. 1,2). Плінфа прогнута, з рівними краями, верхні кути відбиті. Формовка добра, глина обпалена до червоного кольору. На постилістій поверхні у центрі зображено знак, схожий на знак, зображений на першій плінфі, але клеймо ледь помітне, стерте (зім'яте). Навколо нього, по сирій глині пальцем прокреслена боріздка у вигляді півкола. Відомостей про місце знахідки цієї плінфи немає [21, 111, № 31]. Іконографічна схожість тризуба на цеглині з руїн палацу Х ст. та на златниках і срібляниках Володимира Святославича не викликає сумнівів, що ця плінфа походить з князівського палацу або Десятинної церкви, побудованої цим князем в кінці Х ст.

Фрагмент аналогічної плінфи був знайдений у 1908 р. Д. Мілеєвим під час археологічних розкопок на території Десятинної церкви [5, 22; 12, 138, рис. 193; 13] (рис. 2, 1). Ще дві знахідки, походять з розкопок М. Каргера 1938–1939 рр. [9, 455–456, табл. LXXXII] (рис. 2,2–3), які зберігаються в Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику [8, 25].

У 2000 р. дослідник давньоруської князівської геральдики С. Белецький вперше зробив звід знаків Володимира на плінфах давньоруського часу і вказав на шість відомих на той час цеглин [3, 410–411]. Одна з них (з розкопок М. Каргера) нині трактується як фрагмент із зображенням триквестру [8, 27]. Після останніх досліджень Десятинної церкви, які у 2005–2011 рр. проводила Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ під керівництвом Г. Івакіна, кількість знахідок цеглин зі «знаком Володимира» збільшилася ще на вісім фрагментів [8, 25; 12, 126, рис. 9]. Знайдені вони в шарі засипки розкопів ХХ ст., тобто на них не звернули уваги попередні дослідники, що не дивно, оскільки знахідки сильно фрагментовані, а знаки на них ледь помітні [8, 25]. Отже, нині відомо 13 цеглин з «тризубом Володимира», який чітко фіксується лише на плінфах з розкопок В. Хвойки і Д. Мілеєва 1907–1908 рр. На інших знахідках клейма збереглися фрагментарно, в більшості випадків вони слабо виражені або сильно пошкоджені (зім'яті) в процесі формовки. На окремих екземплярах нижню частину тризуба пересікають дві відігнуті лінії, які виходять за межі контуру ніжки. Нижні лінії-відростки простежуються і на виробках з колекції НМІУ. На плінфі (в–4932) вони слабо виражені, а на фрагментованій плінфі (в–4553/111) відросток зберігся тільки з одного боку. Хоча розкопки 2005–2011 рр. по-

повнили колекцію знахідок плінф з князівським знаком Володимира і розширили коло джерел для їх осмислення, кращим екземпляром досі лишається плінфа з розкопок В. Хвойки 1907 р.

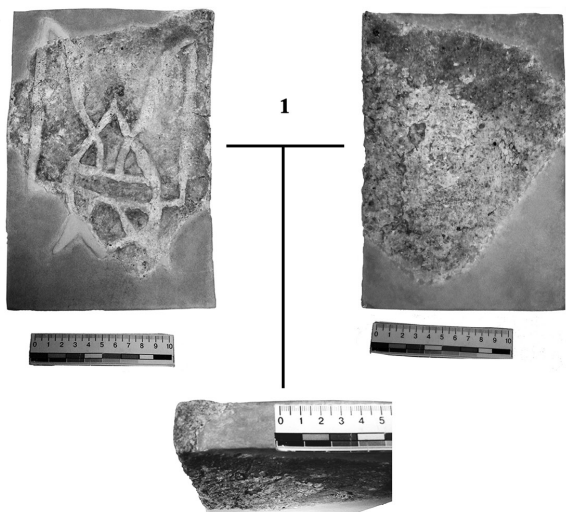

Рис.1. 1 - НМІУ, інв.№4553/111
2 - НМІУ, інв.№4932

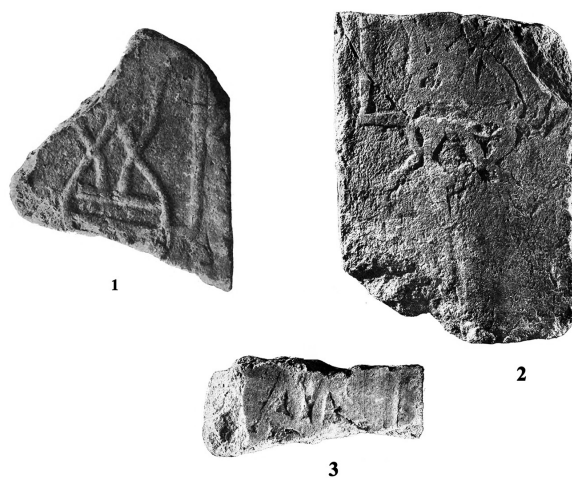

Рис.2. 1 - розкопки Д. В. Мілєєва 1908 р.
2-3 - розкопки М. К. Каргера 1938 - 1939 рр.

Рис.3. З публікації К. В. Болсуновського 1908 р.

Ця знахідка одразу привернула до себе увагу громадськості. У січні 1908 р. в Імператорському Московському археологічному товаристві професор І. Лінніченко зробив доповідь, в якій ознайомив присутніх з відкриттями В. Хвойки в Києві, і зокрема, зі знахідкою цеглини з геральдичним знаком Володимира [6, 190–191]. Цього ж року К. Болсуновський видав брошуру, у якій вперше опублікував прорисовку цієї цеглини (рис. 3), вочевидь, зроблену В. Хвойкою. Він вважав цей знак прототипом знаків на монетах та спробував інтерпретувати «тризуб Володимира» як монограму візантійського титулу «василевс» [4, 6–7].

Нині цій знахідці присвячена значна література. Її враховували і публікували багато дослідників (К. Болсуновський, І. Хозеров, Б. Рібаков, М. Каргер, М. Холостенко, П. Раппопорт, Л. Беляєв, С. Белецький), які зверталися до проблем давньоруської геральдики і архітектури. Приналежність знаку князю Володимиру не викликала сумнівів: крім ідентичності знаку на плінфі і на монетах, це підтверджувало також походження більшості знахідок з Десятинної церкви, замовником якої був князь Володимир. Різні припущення виникали щодо функціонального призначення плінфи з князівським знаком. Широкий огляд гіпотез з цього питання навів відомий дослідник давньоруської архітектури П. Раппопорт [15, 162–164; 16, 22–32].

Дослідники одноставні в тому, що князівські знаки на цеглинах вказують на приналежність князям-замовникам [17, 7–8; 2, 9–10], а також в тому що знаки відтискували майстри в процесі формовки за допомогою спеціальної підкладної планки або дерев'яного дна форми з різьбленим знаком тризуба [16, 26; 7, 401]. Використання князівських знаків на будівельній цеглі Б. Рибаків пояснював феодальною залежністю від князя будівельних організацій, які таврували свою продукцію князівським родовим знаком [18, 248]. На думку П. Раппопорта, знаками і клеймами мітили верхню цеглину кожної партії сирців, призначеної для одного завантаження в піч для обпалу [14, 31; 16, 22]. Також він припускав, що князівським знаком могли мітити партію сирців, пов'язану з визначним днем або подією (наприклад, день народження князя) [16, 25]. Цікава версія призначення подібних плінф з'явилися після останніх досліджень Десятинної церкви: Д. Йолшин вказує, що всі знайдені фрагменти плінфи зі знаками Володимира мають низку характерних особливостей формату і способу формування, відмінних від плінфи, зафіксованої у кладці [7, 401]. Плінфа Десятинної церкви – квадратна, зі скошеними торцями. Плінфи зі знаками – прямокутної форми, вузькі (30 x 15 x 2,5–3 см), торці рівні, на одній із постілей помітні продольні сліди зняття залишків керамічного тіста. При розкопках не було зафіксовано використання цієї вузької плінфи у кладці X ст. На думку Д. Йолшина, особливості формування такої плінфи характерні для другої третини XI ст. [8, 26]. Свого часу Б. Рибаків припускав, що плінфи з тризубом слугували для часткового облицювання стін, можливо, орнаментованого фризу [19, 360]. Проти цієї версії свідчить той факт, що лише кілька екземплярів знайдених цеглин мають чіткі знаки тризуба. Та й на деяких виробках (зокрема, двох екземплярах з колекції НМІУ) є сліди вапняково-цементного розчину, а на одній цеглині з колекції НМІУ (в–4592) пальцем прокреслена овальна лінія для кращого зчеплення з розчином [1, 57]. Все це свідчить не на користь експозиційної функції цеглин зі знаком Володимира, а на їх використання в кладці. Д. Йолшин припустив, що ці плінфи могли виготовляти для невідомої малої архітектурної форми, розташованої всередині храму, наприклад, конструкцій усипальниці князя Володимира чи основи під саркофаг [8, 27].

Плінфи з розкопок В. Хвойки були взяті на музейний облік тільки в травні 1924 р. і записані В. Козловською до інвентарної книги музею [10, 196]. У 1920-х рр. цеглину з тризубом Володимира з руїн палацу експонували у музейному розділі слов'янської культури [11, 39]. У часи окупації Києва, у 1943 р., її опублікував в німецькому виданні «Germanen erbe» Н. Херман у статті «Свідчення присутності вікінгів в Києві» [22, 39] (рис. 4). У довоєнний і у повоєнний періоди плінфу експонували без реставраційних доповнень [9, табл. LXXXI]. Коли відбулася перша реставрація, невідомо, ймовірно, при побудові експозиції у 1977 р. Для досягнення більшої експозиційної цілісності краї виробу були доповнені.

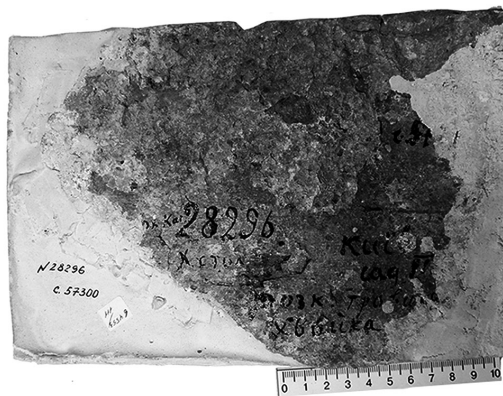
Друга з плінф менш відома, вперше її експонували у 1996 р. на тимчасовій виставці «Першохрам», присвяченій тисячоліттю освячення Десятинної церкви. Тоді ж вона була вперше опублікована [21, 111, № 31]. З 2012 р. плінфа експонована в розділі «Становлення державності східних слов'ян».

Під час побудови нової експозиції у 2012 р. виникла необхідність покращити експозиційний вигляд обох плінф. Реставраційна рада також ухвалила провести постреставраційні дослідження. Обидві пам'ятки були вкриті ґрунтовими нашаруваннями. Під час попередньої реставрації (кінець 1970-х рр.?) плінфу (в–4553/111) було відновлено алебастром і її довжина разом з доповненням становила 23 см. Після зондажу виявилось, що алебастром було вкрито авторську поверхню на всіх трьох торцях та на обох боках приблизно на 0,5–4 см від країв. Алебастром також були вкриті початки та кінцівки старих номерів (№ 28296, с. 57300) та написів, ймовірно, нанесених під час інвентаризації, у 1938–1940 рр. проведеної Н. Лінкою-Геппер, яка у липні 1941 р. виконувала обов'язки заввідділу «Київська Русь» (рис. 5).

Реставраційна програма містила такі пункти: 1) розчищення поверхні від ґрунтових та алебастрових нашарувань; 2) коригування та тонування доповнень плінфи в–4553/111; 3) консервування предмета. Враховуючи міцність алебастру було вирішено не проводити демонтаж, щоб не пошкодити плінфу в–4553/111, лишаючи без змін довжину доповнення.

Рис. 4. Публікація плінфи в “Germanen erbe” у 1943 р.

Рис. 5. Зворотній бік плінфи НМІУ, інв.№в-4553/111 (до реставрації 2014 р.)

Постреставраційні висновки є такими: після ретельного розчищення від забруднень стали помітні локальні залишки вапняково-цементного розчину, що на плінфі в-4553/111 збереглися на зворотному боці, на плінфі в-4932 – на торцях та з обох боків. На обох плінфах було виявлено домішки кварцевого піску та сліди від випалених часток рослин. На плінфі в-4553/111 стали помітні нанесені по сирій глині продольні прямі борідки, визначені як технологічні сліди виготовлення. Кольори глини стали більш яскравими та світлішими: предмет в-4553/111 – жовто-гарячого кольору, предмет в-4932 – сіро-рожевого. Під час коригування доповнень на першій плінфі було вилучено алебастрові нашарування з авторської поверхні на трьох торцях та двох боках. Деякі дослідники мали сумніви щодо верхнього торця – скол (?). Стало очевидно, що це не скол, а торець. Враховуючи зразки асортименту цегли з Десятинної церкви [1, 55] довжина плінфи могла бути на 7 см довшою, ніж після реставраційного доповнення, та становити приблизно 30 см. Під час реставрації, на лицевому боці було уточнено рельєфне зображення доповнень: підправлені кути тризуба та доповнено лівий відросток у нижній частині (відсутній на попередній реставрації), відповідно, як на симетричній частині праворуч.

1

2

3

Рис. 6. Процес реконструкції

Під час візуального обстеження під мікроскопом МБС-10 рельєфного зображення тризуба на плінфі в-4553/111 було виявлено, що рельєф не відтискався у формі, як вважали раніше, а був виліплений з округлих джгутиків, накладених на сиру глину та притиснутих пальцями. Деякі джгутики накладали один поверх одного. Між притиснутим зображенням тризуба та поверхнею плінфи помітні т. зв. «замочки», яких не могло би бути при формуванні у формі, оскільки при вийманні з форми вони б зруйнувались. Та й саму форму для нанесення рельєфу, зазвичай виготовляли більш якісно. Рельєф же на плінфі зроблено не досить охайно, його контури не рівні. Рельєф другої плінфи сформовано так само, але він деформувався в процесі виробництва, після чого по сирій глині пальцем провели боріздку.

Масове виготовлення будівельної цегли з античних часів практично не відрізняється від сучасного кустарного виробництва. У часи Київської Русі плінфу вручну набивали у дерев'яні рамки, які могли бути як одночастинні, так і з більшою кількістю секцій. Поверхню плінфи після набивання у форму вирівнювали дерев'яною дощечкою, металевим інструментом або струною, від чого з'являлися характерні заглиблені поздовжні смуги. Останні виникали тому, що інструмент протягував за собою домішки у глині – маленькі камінці тощо. Заготовку під-

різали по рамці загостреним інструментом, щоб зручніше було вибити її з форми на місце для подальшого сушіння просто неба [1, 57].

Автори спробували на практиці відтворити процес формування плінфи та нанесення на неї рельєфного зображення. Було виготовлено дерев'яну рамку, внутрішній розмір якої становив 16 x 30 см з шириною планки 3 см. Спеціально підготовлену шамотну глину було набито в рамку (рис. 6,1), потім поверхню загладили спочатку дощечкою, потім струною і металевою пластиною. Від усіх інструментів залишалися продольні борізки (рис. 6,2). Вибивати заготовку з невисокої рамки без деформації виробу виявилось не дуже легко, тому ми підрізали плінфу по краю рамки та обережно вибили її, перегорнувши на верхню площину. На торцях та біля торців стали помітні невеликі пустоти-«кармани» повітря. Враховуючи масове виробництво, пустоти виникали від швидкого формування та неякісного вимішування глини. Зворотню поверхню, яка тепер стала лицьовою, було заглажено руками. Потім ми зробили джгутики і наліпили їх на поверхню у вигляді тризуба, притиснувши пальцями (рис. 6,3). Після 14 діб сушіння за кімнатної температури плінфа дала усадку на 9%. Оскільки плінфи-половинки у X ст. мали довжину 30–33 см та ширину 14–19,5 см [1, 55], даючи приблизну усадку після сушіння (9%), ми вираховували розміри рамки плінфи – 34,5 x 17,8 см, що за давньоруською метричною системою відповідає приблизно двом п'ядям по довжині та одній по ширині.

Джерела та література

1. *Архіпова Є.* Будівельні матеріали Десятинної церкви // **Церква Богородиці Десятинна в Києві.** Київ, 1996.
2. *Белецкий С.* К вопросу об информативных возможностях княжеских знаков на древнерусских кирпичях // **Средневековая архитектура и монументальное искусство.** Санкт-Петербург, 1999.
3. *Белецкий С.* Зарождение русской геральдики // **Stratum plus.** № 6. 2000.
4. *Болсуновський К.* **Родовой знак Рюриковичей, великих князей киевских.** Киев, 1908.
5. *Вельмин С.* Археологические изыскания ИАК в 1908 и 1909 гг. на территории Древнего Киева // **Военно-исторический вестник.** Киев, 1910, № 7–8.
6. **Древности. Труды Императорского Московского археологического общества.** Т. 22, вып. 1. Москва, 1909.
7. *Ёлишин Д.* Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы // **Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської і середньовічної археології.** Київ, 2010.
8. *Ёлишин Д.* Княжеские знаки Владимира на кирпичях Десятинной церкви в Киеве // **Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина.** Санкт-Петербург, 2012.
9. *Каргер М.* **Древний Киев.** Т. I. Москва – Ленинград, 1958.
10. Каталог археологічного відділу міського музею старожитностей та мистецтва // **Археологічні фонди НМІУ.** Т. II, кн. IV.
11. *Козловська В.* **Провідник по археологічному відділу Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка у Києві.** Київ, 1928.
12. *Козюба В.* Головні підсумки дослідження Десятинної церкви 2005–2009 рр. // **Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження).** Зб. наук. пр. Київ, 2010.
13. **Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1908 г.** Санкт-Петербург, 1912.

14. *Раппопорт П.* Знаки на плинфе // **КСИА**. Вып. 150. Москва, 1977.
15. *Раппопорт П.* Кирпич Древней Руси // **Памятники науки и техники (1987–1988)**. Москва, 1989.
16. *Раппопорт П.* **Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.** Санкт-Петербург, 1994.
17. *Раппопорт П.* Княжеские знаки в памятниках древнерусского зодчества // **Средневековая архитектура и монументальное искусство**. Санкт-Петербург, 1999.
18. *Рыбаков Б.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // **СА**. Вып. VI. Москва, 1940.
19. *Рыбаков Б.* **Ремесло Древней Руси**. Москва, 1948.
20. *Хвойка В.* **Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена**. Киев, 1913.
21. **Церква Богородиці Десятинна в Києві**. Київ, 1996.
22. *Herman N.* Zeugen der wikingen zu Kiew // **Germanen erbe**. 1943.